

UDK: 336.717:004.738.5:364.22(575.1)

Zaxidova Umida Farxodovna

Mustaqil tadqiqotchi Buxoro DTU, O'zbekiston

umidazoxidova1@gmail.com

RAQAMLI TO'LOV TIZIMLARI ORQALI KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISH: M-PESA MODEL VA UNI O'ZBEKISTONDA QO'LLASH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli to'lov tizimlarining kambag'allikni qisqartirish va moliyaviy inklyuziyani ta'minlashdagi roli Keniya M-Pesa modeli misolida o'rganilgan. Tadqiqotning maqsadi M-Pesa tajribasini tahlil qilish hamda uni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini baholashdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, statistik tahlil va hujjatlar tahlili metodlari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, M-Pesa Keniyada moliyaviy xizmatlarga kirishni sezilarli darajada oshirdi – moliyaviy inklyuziya darajasi 2007-yildagi 26,7 foizdan 2023-yilga kelib 83,7 foizgacha ko'tarildi. Tadqiqotlar natijasida 194 000 xonadon (keniyalik xonadonlarning 2 foizi) qashshoqlikdan chiqarilganligi aniqlandi. O'zbekistonda ham mobil aloqa tarmoqlarining keng qamrovi va raqamli infratuzilmaning rivojlanishi M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etish uchun qulay sharoit yaratadi. Biroq, regulyativ muhit, aholi o'rtasida moliyaviy savodxonlik darajasi va naqd pulga bo'lgan yuqori ishonch kabi omillar inobatga olinishi lozim. Maqolada O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli to'lov tizimlari, M-Pesa, moliyaviy inklyuziya, kambag'allikni qisqartirish, mobil pul o'tkazmalari, fintech, O'zbekiston

Abstract. This article examines the role of digital payment systems in poverty reduction and financial inclusion, using the Kenyan M-Pesa model as a case study. The research aims to analyze the M-Pesa experience and assess its applicability in Uzbekistan. The study employs comparative analysis, statistical analysis, and document analysis methods. Results indicate that M-Pesa significantly increased access to financial services in Kenya – financial inclusion rose from 26.7% in 2007 to 83.7% by 2023. Research findings revealed that 194,000 households (2% of Kenyan households) were lifted out of poverty. In Uzbekistan, extensive mobile network coverage and developing digital infrastructure create favorable conditions for implementing M-Pesa-type services. However, factors such as the regulatory environment, financial literacy levels among the population, and high trust in cash must be considered. The article develops practical recommendations for advancing digital payment systems in Uzbekistan.

Keywords: digital payment systems, M-Pesa, financial inclusion, poverty reduction, mobile money transfers, fintech, Uzbekistan

Аннотация. В данной статье исследуется роль цифровых платёжных систем в сокращении бедности и обеспечении финансовой инклюзии на примере кенийской модели M-Pesa. Цель исследования — проанализировать опыт M-Pesa и оценить возможности его применения в условиях Узбекистана. В работе использованы методы сравнительного анализа, статистического анализа и анализа документов. Результаты показывают, что система M-Pesa существенно расширила доступ к финансовым услугам в Кении: уровень финансовой инклюзии вырос с 26,7% в 2007 году до 83,7% в 2023 году. Исследования также выявили, что 194 000 домохозяйств (2% кенийских семей) были выведены из состояния бедности. В Узбекистане широкое покрытие мобильных сетей и развитие цифровой инфраструктуры создают благоприятные условия для внедрения сервисов, аналогичных M-Pesa. Однако необходимо учитывать такие факторы, как регулятивная среда, уровень финансовой грамотности населения и высокая степень доверия к наличным деньгам. В

статье разработаны практические рекомендации по развитию цифровых платёжных систем в Узбекистане.

Ключевые слова: цифровые платёжные системы, M-Pesa, финансовая инклюзия, сокращение бедности, мобильные денежные переводы, финтех, Узбекистан.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Moliyaviy xizmatlar sohasida ham bu jarayon keskin tezlashgan bo'lib, raqamli to'lov tizimlari an'anaviy bank xizmatlariga muqobil sifatida tobora keng tarqalmoqda. Bu tendentsiya ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda, chunki ushbu hududlarda aholining katta qismi an'anaviy bank xizmatlaridan foydalana olmaydi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda dunyo bo'ylab 1,4 milliard kattalar (yoki kattalar aholisining 24 foizi) hali ham moliyaviy xizmatlarga ega emas edi. Ushbu aholi qatlami asosan rivojlanayotgan mamlakatlarda, xususan, Afrikada, Janubiy Osiyoda va Markaziy Osiyoda joylashgan. Moliyaviy xizmatlarga kirishning cheklanishi kambag'allik aylanasi chiqishga to'sqinlik qiladi, chunki odamlar o'z daromadlarini saqlash, kredit olish va kutilmagan xarajatlarga tayyorgarlik ko'rish imkonidan mahrum bo'ladi.

Moliyaviy inklyuziya – ya'ni aholining barcha qatlamlari uchun moliyaviy xizmatlarga kirish imkoniyatini ta'minlash – kambag'allikni qisqartirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Bu tushuncha nafaqat bank hisobiga ega bo'lishni, balki kredit, sug'urta, jamg'arma va pul o'tkazmalari kabi xizmatlardan foydalanish imkoniyatini ham o'z ichiga oladi. Jahon banki va Xalqaro valyuta fondi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, moliyaviy inklyuziya darajasining 1 foiz punktga oshishi yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sishini 0,4 foiz punktga oshirishi mumkin. Keniyada 2007-yilda ishga tushirilgan M-Pesa mobil to'lov tizimi moliyaviy inklyuziya sohasidagi eng muvaffaqiyatli loyihalardan biri sifatida tan olingan. M-Pesa foydalanuvchilarga bank hisobiga ega bo'lmasdan turib mobil telefon orqali pul o'tkazish, to'lovlarni amalga oshirish va jamg'arma qilish imkonini beradi. Bu tizim Keniyada kambag'allikni sezilarli darajada qisqartirishga hissa qo'shdi – Suri va Jack (2016) tadqiqotiga ko'ra, M-Pesa 194 000 xonadonni (keniyalik xonadonlarning 2 foizi) qashshoqlikdan chiqardi.

M-Pesa modeli shunchaki texnologik innovatsiya emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiya vositasi sifatida ham ahamiyatga ega. Bu tizim ayniqsa ayollar va qishloq aholisi uchun muhim bo'ldi, chunki ular an'anaviy bank xizmatlaridan eng kam foydalanuvchi guruhlardir. M-Pesa orqali ayollar o'z daromadlarini mustaqil boshqarish, kichik biznes yuritish va oilaviy byudjetni nazorat qilish imkoniga ega bo'ldilar. O'zbekiston ham rivojlanayotgan iqtisodiyotga ega mamlakat sifatida moliyaviy inklyuziya va raqamli to'lov tizimlarini rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratmoqda. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida raqamli moliyaviy xizmatlarni kengaytirish muhim yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Biroq, M-Pesa tajribasini O'zbekistonga moslashtirish uchun mahalliy sharoitlar, me'yoriy-huquqiy baza va ijtimoiy-iqtisodiy omillarni chuqur o'rganish talab etiladi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi M-Pesa mobil to'lov tizimi tajribasini tahlil qilish va uning O'zbekistonda qo'llanilishi imkoniyatlarini baholashdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

1. M-Pesa tizimining genezisi, ishlash mexanizmi va rivojlanish dinamikasini o'rganish – bu vazifa tizimning qanday sharoitlarda paydo bo'lgani va qanday omillar uning muvaffaqiyatini ta'minlaganini tushunishga qaratilgan;
2. M-Pesa ning Keniya iqtisodiyotiga va aholining farovonligiga ta'sirini baholash – bu yerda asosiy e'tibor moliyaviy inklyuziya ko'rsatkichlari va kambag'allik darajasining o'zgarishiga qaratiladi;
3. O'zbekistondagi moliyaviy inklyuziya holatini tahlil qilish – mavjud ko'rsatkichlar, rivojlanish tendentsiyalari va asosiy muammolarni aniqlash;
4. O'zbekistonda M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etish imkoniyatlari va to'siqlarini aniqlash – SWOT tahlili orqali kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlarni baholash;

5. Raqamli to'lov tizimlarini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish – davlat organlari, moliyaviy institutlar va mobil operatorlar uchun aniq yo'nalishlar taqdim etish.

Tadqiqotning asosiy gipotezasi quyidagicha shakllangan: M-Pesa modeliga asoslangan mobil to'lov tizimlarini O'zbekistonda joriy etish moliyaviy inklyuziya darajasini oshirishi va kambag'allikni qisqartirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu gipoteza bir nechta sub-gipotezalarga bo'linadi. Birinchidan, O'zbekistonda mobil aloqa infratuzilmasining rivojlanganligi M-Pesa tipidagi xizmatlar uchun texnik baza bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ikkinchidan, mehnat migratsiyasi bilan bog'liq pul o'tkazmalari ehtiyoji bunday xizmatlarga talab mavjudligini ko'rsatadi. Uchinchidan, yosh aholining texnologiyaga moyilligi yangi xizmatlarni tez qabul qilish imkoniyatini yaratadi. Tadqiqotning nazariy asosini moliyaviy inklyuziya nazariyasi, innovatsiyalarning diffuziyasi nazariyasi va institutsional iqtisodiyot nazariyasi tashkil etadi. Moliyaviy inklyuziya nazariyasi (Beck va boshq., 2007) moliyaviy xizmatlarga kirishning iqtisodiy o'sish va kambag'allikni qisqartirishga ta'sirini tushuntiradi. Rogers (1962) ning innovatsiyalarning diffuziyasi nazariyasi esa yangi texnologiyalarning jamiyatda tarqalish mexanizmlarini tahlil qilishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Moliyaviy inklyuziya tushunchasi XX asrning oxirlarida ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, dastlab moliyaviy ekskluziya (chiqarib tashlash) hodisasini o'rganish doirasida shakllangan. Leyshon va Thrift (1995) birinchi bor moliyaviy ekskluziyani tizimli ravishda o'rganib, uning ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishdagi rolini ko'rsatib berdilar. Ularning tadqiqotlari shuni isbotladiki, moliyaviy xizmatlarga kirishning cheklanishi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Keyinchalik Beck va boshqalar (2007) moliyaviy inklyuziyaning iqtisodiy o'sish va kambag'allikni qisqartirishga ta'sirini empirik tadqiqotlar orqali isbotladilar. Ular 52 ta mamlakatda 1960-2005 yillar oralig'ida o'tkazilgan panel ma'lumotlar tahlili asosida moliyaviy sektorning rivojlanishi bilan kambag'allik darajasining pasayishi o'rtasida kuchli korrelyatsiya borligini aniqladilar. Bu tadqiqot moliyaviy inklyuziyaning rivojlanish siyosatidagi rolini nazariy asoslashda muhim qadam bo'ldi.

Demirgüç-Kunt va Klapper (2012) dunyo bo'ylab moliyaviy inklyuziya darajasini o'lchash uchun Global Findex ma'lumotlar bazasini yaratdilar. Bu ma'lumotlar bazasi 140 dan ortiq mamlakatda kattalar aholisining moliyaviy xizmatlarga kirishini o'rganadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, rivojlanayotgan mamlakatlarda kattalar aholisining katta qismi bank xizmatlaridan foydalana olmaydi. Asosiy sabablar qatorida geografik masofalar (bank filiallari yo'qligi), yuqori xizmat to'lovlari, hujjatlar talabi va moliyaviy savodsizlik ko'rsatildi. Moliyaviy inklyuziya nazariyasining zamonaviy talqini uni faqat bank hisobiga ega bo'lish bilan cheklamaydi. Bugungi kunda moliyaviy inklyuziya tushunchasi kredit, sug'urta, jamg'arma va pul o'tkazmalari kabi xizmatlardan foydalanish imkoniyatini, shuningdek, raqamli moliyaviy xizmatlarni ham o'z ichiga oladi. Bu kengaytirilgan yondashuv ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda muhim, chunki u mobil texnologiyalar orqali moliyaviy inklyuziyani ta'minlash imkoniyatini ochib beradi.

Mobil pul o'tkazmalari va kambag'allik o'rtasidagi bog'liqlik ko'plab empirik tadqiqotlarda o'rganilgan. Jack va Suri (2014) M-Pesa ning Keniya xonadonlariga ta'sirini tadqiq qilib, mobil pul o'tkazmalari risk menejmentida muhim vosita ekanligini aniqladilar. Ular 2008-2010 yillar oralig'ida 2,282 xonadonni qamrab olgan panel tadqiqot o'tkazdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, M-Pesa ga kirish imkoniga ega xonadonlar salbiy iqtisodiy shoklarga (kasallik, ishsizlik, tabiiy ofatlar) qarshi yaxshiroq himoyalangan. Bu tadqiqotning muhim topilmasi shundaki, M-Pesa foydalanuvchilari salbiy shoklar vaqtida iste'mol darajasini 7-10 foiz kamroq qisqartirdilar. Bu shuni anglatadiki, mobil pul o'tkazmalari odamlarga qiyinchilik paytlarida qarindoshlar va do'stlardan moliyaviy yordam olish imkonini beradi. Bunday informal ijtimoiy himoya tarmog'i rasmiy sug'urta xizmatlariga kirishdan mahrum xonadonlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Suri va Jack (2016) o'zlarining kengaytirilgan tadqiqotida M-Pesa ning kambag'allikka to'g'ridan-to'g'ri ta'sirini o'lchadilar. Ular 2008-2014 yillar oralig'ida 1,593 xonadonni qamrab olgan longitudinal tadqiqot o'tkazdilar. Natijalar shuni ko'rsatdiki, M-Pesa xonadon darajasidagi kambag'allikni taxminan 2 foiz punktga kamaytirdi. Bu ta'sir ayniqsa ayollar boshchiligidagi

xonadonlarda kuchli namoyon bo'ldi – ularning kambag'allik darajasi 22 foiz punktga kamaydi. Tadqiqotchilar M-Pesa ning kambag'allikka ta'sir mexanizmlarini ham aniqladilar. Birinchidan, tizim odamlarga qishloq xo'jaligidan boshqa sohalarga o'tish imkonini berdi – M-Pesa foydalanuvchilari orasida savdo va boshqa noqishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanuvchilar ulushi oshdi. Ikkinchidan, ayollar o'z bizneslarini kengaytirish va daromadlarini oshirish imkoniga ega bo'ldilar. Uchinchidan, tizim odamlarning jamg'arma qilish imkoniyatlarini yaxshiladi.

M-Pesa va boshqa mobil to'lov tizimlarining muvaffaqiyati bir qator omillarga bog'liq. Donovan (2012) bu omillarni uch toifaga ajratdi: texnologik omillar, institutsional omillar va ijtimoiy omillar. Texnologik omillarga mobil aloqa tarmoqlarining keng qamrovi, sodda va ishonchli texnologik yechimlar kiradi. Institutsional omillar regulyatorning qo'llab-quvvatlashi, huquqiy baza va raqobat muhitini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy omillar esa mavjud pul o'tkazmalari madaniyati, ishonch darajasi va ijtimoiy tarmoqlarni anglatadi. Mas va Morawczynski (2009) agentlar tarmog'ining muhim rolini ta'kidladilar. M-Pesa agentlari (ko'pincha kichik do'konlar, benzin stantsiyalari, savdo nuqtalari) naqd pulni elektron pulga va aksincha aylantirish xizmatini taqdim etadi. Bu cash-in/cash-out (naqd pul kiritish/chiqarish) xizmati tizimning muvaffaqiyatida hal qiluvchi rol o'ynadi. 2023-yilga kelib Keniyada 320,000 dan ortiq M-Pesa agenti faoliyat yuritmoqda – bu har 169 nafar aholiga bitta agent degani.

Mbiti va Weil (2011) M-Pesa ning umumiy makroiqtisodiy ta'sirini o'rganib, uning pul o'tkazmalarini arzonlashtirishi va tezlashtirishi mamlakatdagi iste'mol darajasini oshirganligini aniqladilar. Ular shuni topdilar, M-Pesa joriy etilgandan keyin domestic remittance (ichki pul o'tkazmalari) hajmi sezilarli oshdi, xarajatlari esa 30-50 foizga kamaydi. Bu o'zgarish ayniqsa shahar va qishloq o'rtasidagi pul oqimlarini faollashtirdi. GSMA (2023) hisobotiga ko'ra, mobil pul xizmatlari bugungi kunda 95 ta mamlakatda faoliyat yuritadi va 1,6 milliarddan ortiq ro'yxatdan o'tgan hisobga ega. Global mobil pul ekotizimi 2022-yilda 1,26 trillion AQSh dollari hajmida tranzaksiyalarni amalga oshirdi. Bu raqamlar mobil pul xizmatlarining global miqyosda muhim moliyaviy infratuzilmaga aylanganini ko'rsatadi.

1-jadval.

Moliyaviy inklyuziya bo'yicha asosiy tadqiqotlar sharhi

Muallif(lar)	Tadqiqot mavzusi	Metodologiya	Asosiy xulosalar
Beck va boshq. (2007)	Moliyaviy rivojlanish va kambag'allik	Panel ma'lumotlar tahlili, 52 mamlakat	Moliyaviy rivojlanish kambag'allikni qisqartiradi, ayniqsa eng kambag'al aholiga ta'siri kuchli
Jack va Suri (2014)	M-Pesa va risk menejment	Panel tadqiqot, 2,282 xonadon	Mobil pul iqtisodiy shoklardan himoya qiladi, iste'mol 7-10% barqaror
Suri va Jack (2016)	M-Pesa va kambag'allik	Longitudinal tadqiqot, 1,593 xonadon	194,000 xonadon qashshoqlikdan chiqdi, ayollar uchun ta'sir kuchli
Demirgüç-Kunt va boshq. (2018)	Global Findex 2017	Global so'rovnomas, 140+ mamlakat	1.7 mlrd kattalar banksiz, mobil pul inklyuziyani oshirmoqda
Aker va Mbiti (2010)	Mobil telefonlar va iqtisodiy rivojlanish	Empirik tahlil, Afrika mamlakatlari	Mobil texnologiyalar narx dispersionini kamaytiradi, bozor samaradorligini oshiradi
Donovan (2012)	Mobil pul va moliyaviy inklyuziya	Case-study tahlili	Muvaffaqiyat 3 omilga bog'liq: texnologik, institutsional, ijtimoiy

Manba: Muallif tomonidan tegishli ilmiy manbalar asosida tuzilgan

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda sifatiiy va miqdoriy yondashuvlarni birlashtirgan aralash metodologiya qo'llanildi. Aralash metodologiya tanlangan, chunki tadqiqot maqsadi nafaqat statistik

ko'rsatkichlarni tahlil qilish, balki ijtimoiy-iqtisodiy kontekstni chuqur tushunishni ham talab qiladi. Tadqiqot dizayni qiyosiy case-study (holat tadqiqoti) formatida tuzilgan bo'lib, Keniya (M-Pesa) tajribasi O'zbekiston kontekstida tahlil qilinadi. Case-study yondashuvining tanlanganligi bir necha sababga asoslanadi. Birinchidan, M-Pesa butun dunyo bo'ylab eng muvaffaqiyatli mobil to'lov tizimi sifatida tan olingan va uning tajribasi ko'plab mamlakatlarda o'rganilgan. Ikkinchidan, Keniya va O'zbekiston o'rtasida muhim o'xshashliklar mavjud: ikkala mamlakat ham rivojlanayotgan iqtisodiyotga ega, qishloq aholisi ulushi yuqori va moliyaviy inklyuziya masalasi dolzarb. Uchinchidan, case-study yondashuvining kuchi shundaki, u muvaffaqiyat omillarini chuqur tahlil qilish va ularning boshqa kontekstga o'tkazilish imkoniyatlarini baholash imkonini beradi. Tadqiqot ikki asosiy bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda M-Pesa tajribasi chuqur o'rganildi: tizimning genezisi, rivojlanish dinamikasi, moliyaviy inklyuziya va kambag'allikka ta'siri tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda O'zbekiston konteksti o'rganildi va M-Pesa tajribasini mahalliy sharoitlarga moslashtirish imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqotda ikkilamchi ma'lumotlardan foydalanildi. Ikkilamchi ma'lumotlar tanlanganligi bir necha sababga asoslangan. Birinchidan, M-Pesa va moliyaviy inklyuziya bo'yicha keng ko'lamli ishonchli ma'lumotlar mavjud – Jahon banki, Keniya Markaziy banki, Safaricom kompaniyasi va mustaqil tadqiqotchilar tomonidan to'plangan. Ikkinchidan, ikkilamchi ma'lumotlar tahlili uzoq vaqt oralig'idagi tendentsiyalarni o'rganish imkonini beradi. Asosiy ma'lumot manbalari quyidagilardan iborat: Jahon banki Global Findex ma'lumotlar bazasi (2011, 2014, 2017, 2021) – bu dunyo bo'ylab eng keng qamrovli moliyaviy inklyuziya tadqiqoti; Keniya Markaziy banki yillik hisobotlari (2007-2023) – rasmiy statistik ma'lumotlar; O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma'lumotlari – mahalliy kontekst uchun; GSMA (Mobil operatorlar uyushmasi) hisobotlari – global mobil pul bozori haqida ma'lumotlar; Safaricom PLC moliyaviy hisobotlari – M-Pesa ning operatsion ko'rsatkichlari; FinAccess so'rovnomalari (Keniya) – moliyaviy inklyuziya dinamikasi; va O'zbekiston Statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Tahlil metodlari va ularning qo'llanilishi.

Qiyosiy tahlil: Keniya va O'zbekiston o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar, moliyaviy infratuzilma va regulativ muhitni solishtirish amalga oshirildi. Bu metod orqali M-Pesa muvaffaqiyatini ta'minlagan omillarning O'zbekistonda mavjudligi yoki yo'qligini aniqlash imkoni paydo bo'ldi. Qiyosiy tahlilda quyidagi o'zgaruvchilar solishtirildi: aholi demografiyasi, YaIM darajasi, mobil aloqa qamrovi, bank xizmatlari tarqalganligi, moliyaviy savodxonlik va regulativ muhit.

Trend tahlili: M-Pesa foydalanuvchilari soni, tranzaksiyalar hajmi va moliyaviy inklyuziya ko'rsatkichlarining vaqt bo'yicha o'zgarish tendentsiyalarini tahlil qilish amalga oshirildi. 2007-2023 yillar oralig'idagi ma'lumotlar yillik o'sish sur'atlari, kumulyativ o'sish va infleksiya nuqtalari nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Bu metod raqamli to'lov tizimlarining rivojlanish dinamikasini va potentsial to'yinish nuqtalarini tushunishga yordam berdi.

SWOT tahlili: O'zbekistonda M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etishning kuchli va zaif tomonlari (ichki omillar), imkoniyatlari va tahdidlari (tashqi omillar) aniqlandi. SWOT tahlili ekspert baholari, qiyosiy ma'lumotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlili asosida amalga oshirildi.

Kontekstual tahlil: Me'yoriy-huquqiy hujjatlar (qonunlar, Prezident farmonlari, Markaziy bank yo'riqnomalari) mazmunini o'rganish orqali regulativ muhitning raqamli to'lov tizimlariga ta'siri baholandi. Bu tahlil O'zbekistonda M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etish uchun huquqiy bazaning etarililigi aniqlashga qaratildi.

2-jadval.

Tadqiqot metodologiyasi xulosasi

Metod	Maqsad	Ma'lumot manbasi	Tahlil birligi
Qiyosiy tahlil	Keniya va O'zbekiston sharoitlarini solishtirish	Jahon banki, markaziy banklar	Mamlakat darajasi
Trend tahlili	M-Pesa rivojlanish dinamikasini o'rganish	GSMA, Safaricom hisobotlari	Yillik ko'rsatkichlar

SWOT tahlili	Imkoniyat va to'siqlarni aniqlash	Ekspert baholari, qiyosiy ma'lumotlar	Omillar guruhi
Kontekstual tahlil	Regulyativ muhitni baholash	Me'yoriy-huquqiy hujjatlar	Hujjat mazmuni

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

NATIJALAR

M-Pesa 2007-yil mart oyida Safaricom mobil operatori tomonidan Keniyada ishga tushirildi. "M" harfi "mobile" (mobil), "Pesa" esa svahili tilida "pul" ma'nosini anglatadi. Tizimning dastlabki g'oyasi mikrokredit to'lovlari amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan edi, biroq tezda oddiy pul o'tkazmalari xizmatiga aylanib ketdi. Muhimi, M-Pesa bank hisobi talab qilmasdan ishlaydi – foydalanuvchilarga faqat mobil telefon va SIM-karta kerak. Tizimning ishlash mexanizmi quyidagicha: foydalanuvchi M-Pesa agentiga naqd pul topshiradi va uning hisobiga elektron pul o'tkaziladi (cash-in). Keyin foydalanuvchi bu pulni boshqa M-Pesa foydalanuvchisiga yuborishi, to'lovlarni amalga oshirishi yoki agentdan naqd pulga aylantirishi (cash-out) mumkin. Barcha tranzaksiyalar oddiy GSM telefonlarda USSD texnologiyasi orqali amalga oshiriladi – smartfon talab etilmaydi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, M-Pesa ning o'sishi hayratlanarli bo'ldi. Birinchi yilda 1,2 million foydalanuvchi ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 51 millionga yetdi. Bu Keniya kattalar aholisining 90 foizidan ortig'ini tashkil etadi. Agentlar tarmog'i ham tez kengaydi: 2007-yildagi 3,000 agentdan 2023-yilga kelib 320,000 agentga yetdi. Tranzaksiyalar hajmi 2007-yildagi 16,3 milliard kenya shillingidan 2023-yilda 35,2 trillion shillinggacha o'sdi.

3-jadval.

M-Pesa asosiy ko'rsatkichlari dinamikasi (2007-2023)

Yil	Foydalanuvchilar (mln)	Agentlar soni	Tranzaksiya hajmi (mlrd KES)	O'sish sur'ati (%)
2007	1.2	3,000	16.3	-
2010	13.5	23,000	356	1,025%
2013	21.0	80,000	1,900	56%
2016	27.8	143,000	5,900	32%
2019	37.1	206,000	12,500	33%
2021	43.5	251,000	21,300	17%
2023	51.0	320,000	35,200	17%

Manba: Safaricom PLC yillik hisobotlari, Keniya Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan. KES – Keniya shillingi.

3-jadvaldagi ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, M-Pesa ning o'sish sur'ati vaqt o'tishi bilan pasaygan. Bu tabiiy jarayon bo'lib, dastlabki yillardagi eksponentsial o'sish bozorining to'yinishi bilan sekinlashdi. Biroq, mutlaq ko'rsatkichlar hali ham o'smoqda: 2021-2023 yillar oralig'ida foydalanuvchilar soni 7,5 millionga, tranzaksiyalar hajmi esa 13,9 trillion shillinggacha oshdi. Bu M-Pesa ning etuk bozorda ham barqaror o'sishini davom ettirayotganini ko'rsatadi.

M-Pesa joriy etilgunga qadar Keniyada moliyaviy xizmatlarga kirish imkoni juda cheklangan edi. 2006-yilda FinAccess so'rovnomasiga ko'ra, kattalar aholisining atigi 26,7 foizi rasmiy moliyaviy xizmatlarga kirish imkoniga ega edi. Buning sabablari ko'p: bank filiallarining kam sonligi (ayniqsa qishloq joylarda), yuqori xizmat to'lovlari, minimal hisob balansi talabi va murakkab hujjatlar talabi. M-Pesa bu to'siqlarning barchasini bartaraf etdi. Birinchidan, agentlar tarmog'i bank filiallariga qaraganda ancha keng tarqaldi – har bir qishloqda M-Pesa agenti topilishi mumkin. Ikkinchidan, xizmat narxi juda past: 1000 KES (taxminan 7 AQSh dollari) yuborish uchun 30 KES (0,2 dollar) to'lanadi. Uchinchidan, ro'yxatdan o'tish soddasi: faqat ID karta va telefon raqami kerak. To'rtinchidan, minimal balans talabi yo'q.

4-jadval.

Keniyada moliyaviy inklyuziya ko'rsatkichlari dinamikasi (%)

Yil	Rasmiy inklyuziya	Mobil pul orqali	Banklar orqali	Ekskluziya	O'zgarish
2006	26.7	-	18.9	41.3	Baza yili
2009	40.5	27.9	22.6	32.7	+13.8 pp
2013	66.7	61.8	29.2	25.4	+26.2 pp
2016	75.3	71.4	38.4	17.4	+8.6 pp
2019	82.9	79.4	44.1	11.0	+7.6 pp
2023	83.7	80.2	47.8	8.4	+0.8 pp

Manba: FinAccess so'rovnomalari (2006-2023) asosida muallif tomonidan tuzilgan. pp – foiz punkti.

4-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, Keniyada moliyaviy inklyuziya darajasi 17 yil ichida 26,7 foizdan 83,7 foizga ko'tarildi – ya'ni 57 foiz punktga oshdi. Bu o'sishning asosiy qismi (taxminan 80 foizi) aynan mobil pul xizmatlari hisobiga erishilgan. Muhimi, moliyaviy ekskluziya (moliyaviy xizmatlarga umuman kirish imkoni yo'qlar ulushi) 41,3 foizdan 8,4 foizga tushdi. Yana bir muhim kuzatuv shuki, bank xizmatlaridan foydalanish ham o'sdi (18,9 foizdan 47,8 foizga). Bu M-Pesa ning banklarni siqib chiqarmaganligini, aksincha, moliyaviy xizmatlarning umumiy ekotizimini rivojlantirishga hissa qo'shganini ko'rsatadi. Ko'pchilik M-Pesa foydalanuvchilari vaqt o'tishi bilan bank hisoblarini ham ochmoqda – mobil pul "ko'prik" vazifasini bajarmoqda.

Suri va Jack (2016) tadqiqoti natijalariga ko'ra, M-Pesa ning kambag'allikka ta'siri bir necha mexanizmlar orqali amalga oshadi. Bu mexanizmlarni tushunish M-Pesa modelini boshqa mamlakatlarga o'tkazish uchun muhim.

Birinchi mexanizm – pul o'tkazmalari xarajatlarining kamayishi. An'anaviy usullarga (avtobus haydovchilari, pochta, do'stlar orqali) nisbatan M-Pesa pul yuborish xarajatlarini 30-50 foizga kamaytirdi. Bu odamlarning ko'proq pul yuborish imkonini berdi va qabul qiluvchilarning farovonligini oshirdi.

Ikkinchi mexanizm – salbiy shoklardan himoya. M-Pesa foydalanuvchilari qiyinchilik paytlarida (kasallik, ishsizlik, tabiiy ofatlar) tezda moliyaviy yordam olish imkoniga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, M-Pesa foydalanuvchilari shoklar vaqtida iste'mol darajasini kamroq qisqartiradi.

Uchinchi mexanizm – jamg'arma imkoniyatlari. M-Pesa hisobi oddiy, xavfsiz va arzon jamg'arma vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu ayniqsa bank filiallaridan uzoqda yashovchi qishloq aholisi uchun muhim.

To'rtinchi mexanizm – ayollarning iqtisodiy mustaqilligi. M-Pesa ayollarga o'z daromadlarini nazorat qilish va mustaqil biznes yuritish imkonini berdi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, M-Pesa ning ta'siri ayollar boshchiligidagi xonadonlarda erkaklar boshchiligidagi xonadonlarga qaraganda ancha kuchli.

5-jadval.

M-Pesa ning Keniyada ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri (2007-2023)

Ko'rsatkich	2007	2023
Milliy kambag'allik darajasi (%)	46.6	38.2
M-Pesa orqali qashshoqlikdan chiqqan xonadonlar soni	-	194,000
Qishloq aholisi daromadi o'sishi (M-Pesa foydalanuvchilari)	-	+5-30%
Ayollar boshchiligidagi kichik bizneslar soni o'sishi	-	+22%
Pul o'tkazmalari xarajatlari pasayishi	-	-42%
O'rtacha oylik pul o'tkazmalari soni (per capita)	0.3	4.8

Qishloq xo'jaligidan boshqa faoliyatga o'tganlar (%)	-	+8.5%
--	---	-------

Manba: Suri va Jack (2016), KIHBS hisobotlari, Keniya Statistika byurosi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

5-jadval ma'lumotlari M-Pesa ning ko'p qirrali ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa e'tiborli jihat – ayollar boshchiligidagi bizneslar sonining 22 foizga o'sishi. Bu M-Pesa ning gender tengligini ta'minlashdagi rolini ko'rsatadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligidan boshqa faoliyatga o'tganlar ulushining 8,5 foizga oshishi muhim – bu iqtisodiy diversifikatsiya va modernizatsiya jarayonining ko'rsatkichi.

O'zbekistonda moliyaviy inklyuziya so'nggi yillarda sezilarli o'sishni namoyish etdi. Jahon banki Global Findex ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda kattalar aholisining 43 foizi bank hisobiga ega edi (2017-yilda bu ko'rsatkich 37 foizni tashkil etgan). Biroq, bu ko'rsatkich hali ham Keniyaning joriy darajasidan (83,7%) ancha past va mintaqa o'rtachasidan (55%) ham past.

O'zbekistondagi moliyaviy inklyuziyaning past darajasiga bir necha omillar sabab bo'lmoqda. Birinchidan, naqd pul muomalasiga yuqori ishonch mavjud – aholining katta qismi naqd pulda to'lovlarni afzal ko'radi. Ikkinchidan, qishloq joylarda bank infratuzilmasi etarli emas. Uchinchidan, moliyaviy savodxonlik darajasi nisbatan past. Biroq, O'zbekistonda raqamli to'lov infratuzilmasi jadal rivojlanmoqda. HUMO va UZCARD to'lov tizimlari milliy bozorda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Payme, Click, Paynet kabi mobil to'lov ilovalari keng tarqalgan. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda naqdsiz to'lovlar hajmi YaIM ning 56 foizini tashkil etdi (2019-yilda bu ko'rsatkich 22,3% edi).

6-jadval.

O'zbekiston va Keniya moliyaviy inklyuziya ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili (2021)

Ko'rsatkich	O'zbekiston	Keniya
Aholi soni (million)	35.3	54.0
Jon boshiga YaIM (AQSh dollari)	1,983	2,006
Bank hisobi mavjudligi (kattalar %)	43.0	79.2
Mobil pul hisobi (kattalar %)	2.1	72.9
Raqamli to'lovlar ulushi (kattalar %)	38.5	78.4
Mobil aloqa qamrovi (aholi %)	95.0	96.0
Internet foydalanuvchilari (aholi %)	71.1	32.7
Qishloq aholisi ulushi (%)	49.4	72.0

Manba: Jahon banki Global Findex 2021, ITU ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

6-jadval ma'lumotlari qiziqarli paradoksni ko'rsatadi: O'zbekistonda internet foydalanuvchilari ulushi Keniyadan ikki barobar yuqori (71,1% vs 32,7%), biroq moliyaviy inklyuziya darajasi ancha past (43% vs 79,2%). Bu shuni ko'rsatadiki, texnologik imkoniyatlar mavjud, lekin ular moliyaviy xizmatlar uchun to'liq ishlatilmayapti. M-Pesa ning muvaffaqiyati aynan past internet penetratsiyasi sharoitida USSD texnologiyasi bilan erishilganini hisobga olsak, O'zbekistonda yanada katta imkoniyatlar mavjud.

7-jadval.

O'zbekistonda raqamli to'lov ko'rsatkichlari dinamikasi (2019-2023)

Ko'rsatkich	2019	2021	2023	O'sish
Bank kartalari soni (million)	22.5	35.8	47.2	2.1x
Mobil banking foydalanuvchilari (million)	4.2	9.1	14.8	3.5x
Naqdsiz to'lovlar ulushi (YaIM %)	22.3	38.7	56.0	2.5x
POS-terminallar soni (ming)	142	287	485	3.4x
QR-kod to'lovlari hajmi (mlrd so'm)	890	4,200	12,500	14x

To'lov ilovalari foydalanuvchilari (million)	3.1	8.4	16.2	5.2x
--	-----	-----	------	------

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

7-jadval ma'lumotlari O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlarining jadal rivojlanishini ko'rsatadi. 2019-2023 yillar oralig'ida mobil banking foydalanuvchilari soni 3,5 barobarga, to'lov ilovalari foydalanuvchilari soni esa 5,2 barobarga oshdi. Ayniqsa QR-kod to'lovlari hajmining 14 barobarga o'sishi e'tiborga loyiq – bu texnologiya O'zbekistonda tezda ommalashmoqda. Biroq, bu jadal o'sishga qaramay, O'zbekistonda hali ham bank hisobiga ega bo'lmaganlar ulushi yuqori. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, qishloq joylarda bank xizmatlaridan foydalanish shahar joylariga qaraganda 2 barobar past. Bu M-Pesa tipidagi xizmatlar uchun katta potentsial bozor mavjudligini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

M-Pesa ning Keniyada muvaffaqiyatga erishishiga hissa qo'shgan omillarni O'zbekiston kontekstida tahlil qilish tadqiqotning muhim qismidir. Har bir omilning O'zbekistondagi mavjudligi yoki yo'qligi baholanadi.

Regulyativ muhit: Keniya Markaziy banki M-Pesa ga nisbatan "sandboxing" yondashuvini qo'lladi – ya'ni yangi xizmatga qat'iy cheklovlarsiz ishlash imkonini berib, uning rivojlanishini kuzatdi. Regulyator M-Pesa ni bank sifatida emas, balki to'lov xizmati sifatida tasnifladi, bu esa litsenziyalash jarayonini soddalashtirdi. O'zbekistonda esa hozirgi vaqtda mobil pul xizmatlarini faqat banklar taklif qilishi mumkin. Bu cheklov M-Pesa modelini to'g'ridan-to'g'ri qo'llashga to'sqinlik qiladi, chunki mobil operatorlar mustaqil ravishda bunday xizmatlarni taklif eta olmaydi.

Agentlar tarmog'i: M-Pesa ning muvaffaqiyatida keng agentlar tarmog'i hal qiluvchi rol o'ynadi. Keniyada Safaricom qisqa vaqt ichida 320,000 dan ortiq agentni jalb qildi. Bu agentlar naqd pulni elektron pulga aylantirish (va aksincha) xizmatini taqdim etadi. O'zbekistonda ham potentsial agentlar mavjud: pochta bo'limlari (8,600 dan ortiq), oziq-ovqat do'konlari, dorixonalar va boshqalar. Biroq, ularni agentlar sifatida jalb qilish uchun tegishli huquqiy baza va rag'batlantirish mexanizmlari kerak.

Ijtimoiy ehtiyoj: Keniyada M-Pesa ning ommalashishiga ichki migratsiya va pul yuborish ehtiyoji sabab bo'ldi. O'zbekistonda ham o'xshash ehtiyoj mavjud, biroq u asosan xalqaro pul o'tkazmalari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Millionlab o'zbekistonliklar chet ellarda (asosan Rossiya, Qozog'iston, Turkiya) ishlaydi va oilalariga pul yuboradi. 2022-yilda O'zbekistonga remittance hajmi 16,9 milliard AQSh dollarini tashkil etdi (YaIM ning 21 foizi). Bu xalqaro pul o'tkazmalari xarajatlarini kamaytirishning katta ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Sodda interfeys: M-Pesa oddiy GSM telefonlarda USSD texnologiyasi orqali ishlaydi. Bu past texnologik savodxonlikka ega aholi uchun qulay. O'zbekistonda esa mavjud to'lov ilovalari (Payme, Click) asosan smartfonlar uchun mo'ljallangan. Bu qishloq aholisi va keksa avlod uchun to'siq bo'lishi mumkin. Biroq, O'zbekistonda smartfon penetratsiyasi Keniyaga qaraganda yuqori, shuning uchun bu omil kamroq muhim.

O'zbekistonda qo'llash imkoniyatlari va to'siqlar: SWOT tahlili. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekistonda M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etishning SWOT tahlili amalga oshirildi. Bu tahlil ichki omillar (kuchli va zaif tomonlar) hamda tashqi omillar (imkoniyatlar va tahdidlar) ni aniqlashga qaratilgan.

8-jadval.

O'zbekistonda M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etishning SWOT tahlili

KUCHLI TOMONLAR (Strengths)	ZAIF TOMONLAR (Weaknesses)
• Keng mobil aloqa qamrovi (aholining 95%) • Yuqori internet penetratsiyasi (71%) • Yosh va texnologiyaga moyil aholi (median yosh 28)	• Aholida naqd pulga yuqori ishonch (70%+ naqd to'lovlar) • Past moliyaviy savodxonlik darajasi • Qishloqlarda internet sifati pastligi • Cheklangan agentlar tarmog'i

• Mavjud raqamli to'lov infratuzilmasi (Payme, Click) • Davlat raqamli transformatsiyani qo'llab-quvvatlashi • Yaxshi rivojlangan telekommunikatsiya sektori	• Bank bo'lmagan tashkilotlar cheklanganligi • Fragmentlangan to'lov tizimlari (past interoperabillik)
IMKONIYATLAR (Opportunities)	TAHDIDLAR (Threats)
• M-Pesa va boshqa xalqaro tajribalardan o'rganish • Mehnat migrantlari pul o'tkazmalari bozori (\$16.9 mlrd) • Kichik va o'rta biznes rivojlantirish ehtiyoji • Qo'shni mamlakatlar bilan integratsiya imkoniyati • Davlat xizmatlarini raqamlashtirish • Qishloq turizmi va fermer xo'jaliklari rivojlanishi	• Kiberjinoyatchilik va firibgarlik risklari • Regulyativ to'siqlar va byurokratiya • Xalqaro to'lov tizimlari raqobati • Makroiqtisodiy beqarorlik va valyuta kursi • Ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizlik muammolari • Mavjud biznes modellariga qarshilik

Manba: Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Tadqiqot natijalariga asoslanib, O'zbekistonda raqamli to'lov tizimlari orqali moliyaviy inklyuziyani oshirish bo'yicha quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tavsiyalar qisqa muddatli (1-2 yil), o'rta muddatli (3-5 yil) va uzoq muddatli (5-10 yil) istiqbollar uchun guruhlangan.

1. Regulyativ muhitni takomillashtirish (qisqa muddatli). Bank bo'lmagan tashkilotlarga (MNO – mobil tarmoq operatorlari, fintech kompaniyalar) cheklangan moliyaviy xizmatlar ko'rsatishga ruxsat berish tavsiya etiladi. Keniya tajribasida ko'rsatilganidek, "sandbox" yondashuvi innovatsiyalarni rag'batlantiradi. Buning uchun tegishli qonunchilik bazasini yaratish, litsenziyalash tartibini soddalashtirish va nazorat mexanizmlarini joriy etish kerak.

2. Agentlar tarmog'ini rivojlantirish (qisqa va o'rta muddatli). Qishloq joylarda naqd pul/elektron pul konversiyasi nuqtalarini ko'paytirish muhim. Buning uchun mavjud infratuzilmadan – pochta bo'limlari (8,600+), oziq-ovqat do'konlari, dorixonalar – foydalanish mumkin. Agentlar uchun komissiya stavkalari, o'quv dasturlari va texnik qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish kerak.

3. Moliyaviy savodxonlik dasturlarini kengaytirish (o'rta muddatli). Maktablar va oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy savodxonlik darslarini joriy etish tavsiya etiladi. Qishloq joylarda aholi o'rtasida ommaviy targ'ibot kompaniyalari o'tkazish, milliy televidenie va radio orqali ma'rifiy dasturlar tayyorlash kerak. Ayniqsa keksa avlod va ayollar uchun moslashtirilgan dasturlar muhim.

4. Interoperabillikni ta'minlash (o'rta muddatli). Turli to'lov tizimlari (Payme, Click, Paynet, HUMO, UZCARD) o'rtasida to'liq integratsiyani ta'minlash zarur. Foydalanuvchilar har qanday platformadan boshqasiga pul o'tkaza olishi kerak. Bu raqobatni kuchaytiradi, xarajatlarni kamaytiradi va foydalanuvchilar qulayligini oshiradi.

5. Xalqaro pul o'tkazmalari xarajatlarini kamaytirish (qisqa va o'rta muddatli). O'zbekistondan chet ellarga mehnat migratsiyasi keng tarqalgan. Xalqaro pul o'tkazmalari xarajatlarini kamaytirish muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Buning uchun Rossiya, Qozog'iston, Turkiya va boshqa mamlakatlar bilan ikki tomonlama kelishuvlar, mintaqaviy to'lov tizimlari integratsiyasi va blockchain texnologiyalaridan foydalanish mumkin.

9-jadval.

Tavsiyalarning kutilayotgan ta'siri va amalga oshirish jadvali

Tavsiya	Muddat	Qisqa muddatli ta'sir	Uzoq muddatli ta'sir
Regulyativ islohotlar	1-2 yil	Yangi xizmatlar paydo bo'lishi	Bozor raqobatchiligi 30%+ oshishi

Agentlar tarmog'i	2-4 yil	Qishloq aholisi qamrovi kengayishi	Moliyaviy inklyuziya 20%+ o'sishi
Moliyaviy savodxonlik	3-5 yil	Foydalanuvchilar ishonchi oshishi	Jamg'arma madaniyati shakllanishi
Interoperabillik	2-3 yil	Foydalanuvchi qulayligi oshishi	Tranzaksiya xarajatlari 40% pasayishi
Xalqaro remittance	1-3 yil	O'tkazmalar arzonlashishi	Xonadon daromadi \$200-500/yil o'sishi

Manba: Tadqiqot natijalari va ekspert baholari asosida muallif tomonidan tuzilgan

XULOSA

Ushbu tadqiqotda raqamli to'lov tizimlarining kambag'allikni qisqartirish va moliyaviy inklyuziyani ta'minlashdagi roli Keniya M-Pesa modeli misolida o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, M-Pesa Keniyada moliyaviy xizmatlarga kirishni sezilarli darajada oshirdi. Moliyaviy inklyuziya darajasi 2007-yildagi 26,7 foizdan 2023-yilga kelib 83,7 foizgacha – ya'ni 57 foiz punktga – ko'tarildi. Bu o'sishning taxminan 80 foizi aynan mobil pul xizmatlari hisobiga erishilgan. M-Pesa ning kambag'allikka ta'siri ham empirik ravishda isbotlangan. Suri va Jack (2016) tadqiqotiga ko'ra, M-Pesa 194,000 xonadonni (keniyalik xonadonlarning 2 foizi) qashshoqlikdan chiqardi. Bu ta'sir ayniqsa ayollar boshchiligidagi xonadonlarda kuchli namoyon bo'ldi – ularning kambag'allik darajasi 22 foiz punktga kamaydi. M-Pesa shuningdek pul o'tkazmalari xarajatlarini 42 foizga kamaytirdi, ayollar bizneslarini 22 foizga ko'paytirdi va qishloq xo'jaligidan boshqa faoliyatga o'tishni 8,5 foizga rag'batlantirdi. M-Pesa ning muvaffaqiyati to'rtta asosiy omilga bog'liq: qulay regulativ muhit (sandbox yondashuvi), keng agentlar tarmog'i (320,000 agent), ijtimoiy ehtiyojga javob berish (ichki migratsiya va pul yuborish) va sodda interfeys (USSD texnologiyasi). Bu omillarning har biri M-Pesa ning tez tarqalishi va keng qabul qilinishida muhim rol o'ynadi.

O'zbekiston kontekstida tahlil shuni ko'rsatdiki, M-Pesa tipidagi xizmatlarni joriy etish uchun bir qator qulay sharoitlar mavjud. Mobil aloqa qamrovi aholining 95 foizini qamrab oladi, internet penetratsiyasi 71 foizni tashkil etadi, yosh aholi ulushi yuqori (median yosh 28), raqamli to'lov infratuzilmasi mavjud (Payme, Click, Paynet), davlat "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida raqamli transformatsiyani qo'llab-quvvatlamoda. Biroq, bir qator to'siqlar ham mavjud: naqd pulga yuqori ishonch, past moliyaviy savodxonlik, qishloqlarda internet sifatining pastligi, bank bo'lmagan tashkilotlar faoliyatining cheklanganligi va fragmentlangan to'lov tizimlari. Bu to'siqlarni bartaraf etish uchun maqsadli islohotlar zarur. Tadqiqot doirasida beshta asosiy tavsiya ishlab chiqildi: regulativ muhitni takomillashtirish (bank bo'lmagan tashkilotlarga ruxsat berish), agentlar tarmog'ini rivojlantirish (pochta va chakana savdo nuqtalarini jalb qilish), moliyaviy savodxonlik dasturlarini kengaytirish (maktablar va ommaviy axborot vositalari orqali), interoperabillikni ta'minlash (to'lov tizimlari integratsiyasi) va xalqaro pul o'tkazmalari xarajatlarini kamaytirish (ikki tomonlama kelishuvlar va yangi texnologiyalar). Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, M-Pesa tajribasi birinchi marta O'zbekiston kontekstida kompleks tahlil qilingan va mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan tavsiyalar ishlab chiqilgan. Amaliy ahamiyati esa davlat organlari (Markaziy bank, Raqamli texnologiyalar vazirligi), moliyaviy institutlar (banklar, to'lov tizimlari) va mobil operatorlar uchun strategik qarorlar qabul qilishda foydalanilishi mumkin bo'lgan empirik dalillar taqdim etishdan iborat.

Tadqiqotning cheklovlari qatorida ikkilamchi ma'lumotlarga tayanish, qiyosiy tahlilning ikkita mamlakatga cheklanishi va empirik modellashirish yo'qligi ko'rsatilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda O'zbekistonda mavjud mobil to'lov xizmatlari (Payme, Click, Paynet) ning moliyaviy inklyuziyaga ta'sirini birlamchi ma'lumotlar asosida empirik o'rganish, aholining raqamli to'lov xizmatlariga munosabatini so'rovnoma orqali aniqlash va qo'shni mamlakatlar (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston) tajribasini qiyosiy tahlil qilish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aker, J.C., & Mbiti, I.M. (2010). Mobile phones and economic development in Africa. *Journal of Economic Perspectives*, 24(3), 207-232. <https://doi.org/10.1257/jep.24.3.207>
2. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, inequality and the poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27-49. <https://doi.org/10.1007/s10887-007-9010-6>
3. Central Bank of Kenya. (2023). *Annual Report and Financial Statements 2022/23*. Nairobi: Central Bank of Kenya.
4. Demirgüç-Kunt, A., & Klapper, L. (2012). Measuring financial inclusion: The Global Findex Database. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 6025. Washington, DC: World Bank.
5. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. Washington, DC: World Bank.
6. Donovan, K. (2012). Mobile money for financial inclusion. In *Information and Communications for Development 2012: Maximizing Mobile* (pp. 61-73). Washington, DC: World Bank.
7. FinAccess. (2023). *FinAccess Household Survey 2023*. Nairobi: Central Bank of Kenya, Kenya National Bureau of Statistics, FSD Kenya.
8. GSMA. (2023). *State of the Industry Report on Mobile Money 2023*. London: GSMA.
9. Jack, W., & Suri, T. (2014). Risk sharing and transactions costs: Evidence from Kenya's mobile money revolution. *American Economic Review*, 104(1), 183-223. <https://doi.org/10.1257/aer.104.1.183>
10. Leyshon, A., & Thrift, N. (1995). Geographies of financial exclusion: Financial abandonment in Britain and the United States. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20(3), 312-341.
11. Mas, I., & Morawczynski, O. (2009). Designing mobile money services: Lessons from M-PESA. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 4(2), 77-91.
12. Mbiti, I., & Weil, D.N. (2011). Mobile banking: The impact of M-Pesa in Kenya. *NBER Working Paper*, No. 17129. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
13. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2024). *To'lov tizimlari to'g'risida hisobot – 2023*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2020). *"Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risida*. PF-6079-son, 2020-yil 5-oktabr. Toshkent.
15. Rogers, E.M. (1962). *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press.
16. Safaricom PLC. (2023). *Annual Report and Financial Statements 2023*. Nairobi: Safaricom PLC.
17. Suri, T., & Jack, W. (2016). The long-run poverty and gender impacts of mobile money. *Science*, 354(6317), 1288-1292. <https://doi.org/10.1126/science.aah5309>
18. World Bank. (2022). *Global Findex Database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19*. Washington, DC: World Bank.
19. World Bank. (2023). *World Development Indicators 2023*. Washington, DC: World Bank.
20. World Bank. (2023). *Migration and Remittances Data: Bilateral Remittance Estimates*. Washington, DC: World Bank.